

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADEMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

OSZTÁLYTITKÁR.

XXIV. KÖTET 1. SZÁM.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN
ISMERETLEN ELBESZÉLŐ
KÖLTEMÉNYE.
(„PROSERPINA ELRAGADTATÁSA.”)

IRTA

BADICS FERENCZ

RENDES TAG.

Felolvasva 1918 május 6.

Ára 10 korona.

BUDAPEST.

1921.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN,
ISMERETLEN ELBESZÉLŐ
KÖLTEMÉNYE.

(„PROSERPINA ELRAGADTATÁSA.”)

IRTA

BADICS FERENCZ

RENDES TAG.

Felolvasva 1918 május 6.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1921.

REF. FŐISKOLAI KÖNYVNYOMDA SÁROSPATAKON.

Gyöngyösi István ismeretlen elbeszélő költeménye.

(„Proserpina elragadtatása“.)

Gyöngyösi munkáiról írt értekezéseimben ismételve rámutattam arra, hogy — mint a *Rózsakoszorúban* maga is elmondja — ifjúkora „játékosabb esztendeiben“ mennyi „gondokat felejtető, elméket gyönyörködtető mulatságot“ talált a régi világ istenei s hősei kalandos regéinek olvasásában, s hogy ezek többjét maga is feldolgozta, mert „a bölcs Musák mágnesi erősségekkel vonták magukhoz“. Fejtegetéseim során kimutattam, hogy néhány verseset, melyeket a XVIII-ik századi hagyomány Gyöngyösi munkájának tartott, nem az ő alkotása, viszont kifejeztem meggyőződésemet, hogy az a rajongó lelkesedés, melylyel a klaszszikusok olvasásában elmélyedt, nem elégedhetett meg egy-két mythikus történet feldolgozásával vagy fordításával.*) Az ifjúkori gyönyörűség késő öregségeig elkísérte, s mikor már hazai tárgyú nagyobb elbeszéléseket írt, azonfelül, hogy ezeket is át- meg átszötte mythologiai vonatkozásokkal és a kedvelt költőitől, főkép Ovidiustól tanult képekkel, mint a *Csalárd Cupido* is mutatja, vissza-visszatért régi kedves forrásához. Efféle régibb munkáinak kiadására azonban annál kevésbbé gondolt, mert többször hazai tárgyú nagyobb munkái (mint pl. a *Kemény János emlékezete*) kéziratát is alig tudta visszaszerezni azoktól, kik lemásolás végett elvitték tőle.

Ezért Gyöngyösianumok után kutatva, nem mondtam le a reményről, hogy előkerülhet még egy-egy elveszettnek hitt ifjúkori vagy ismeretlenül kéziratban maradt későbbi munkája.

*) *Gyöngyösi István összes költeményei* (Régi Magyar Költők Tára) I. kötetében (1914.) kiadtam egyebek közt három ovidiusi fordítást, a *Daedalus templomát* s a Gosztonyi-kódexből *Márs és Bacchus viaskodását*.

Reményemben nem is csalódtam. Az 1917. év tavaszán a kecskeméti református kollégiumnak egy kis kézirati kötetében Gyöngyösi két ismert költeményén kívül egy teljesen ismeretlen elbeszélő költeményt is találtam, a mely — mint alább majd bebizonyítom — Gyöngyösi legszebb ifjabbkori alkotásai közé sorolható.

I.

Ezt a nyolczadrétű kis kötetet, melyet szerencsém van bemutatni, elejétől végig *Rétey* (többször Rétei- s Rhétey-nek is írva) *T. Ádám* másolta az 1729—1732. években. Az első költemény: *Jeles Lelemény, Mellyben le iratik A Vénusnak Fia avagy Ama sziveket vivo tegzes kis Isten à Cupido* stb. hosszú cím alatt nem más, mint Gyöngyösi *Csalárd Cupidója*, melynek másolását saját bejegyzése szerint „1729. 9. Xbris“ vagyis az 1734-ben megjelent első kiadás előtt fejezte be, mint a költemény végén maga mondja: „Inter otia plurima volantis crenâ pennae scripsit“. — A sorrendben második költemény: *Palinódia tristis Hungariae* szintén Gyöngyösi ismert munkája, de ezt is érdekessé teszi, hogy nem az 1695-iki első kiadásról, nem is a régebbi kéziratokról, hanem ezeknek egy 1695. után készült újabb változatáról másolta. A költemény végére ezt jegyzi a másoló: „Vti Acta Cupidinis ita et haec volantis crenâ pennae finivit Adamus T. Rhétey inter plurimos labores otium huic adhibendo (egy szó kitörlése után) 1729. 9. Xbr.“ — A 3-ik költemény egy öt oldalra terjedő lakodalmi vers, címe: *Isten keze által plantált két Nemes Virág száloknak edjé léte*; ez a két virág-szál Komáromi István és Vas Anna, a rigmusok szerzője pedig — úgy látszik — maga a másoló, mert a végén ezt írja: „Dixi. Per me Adam. T. Rétei descript. 1730. Die 1. Maji.“ — A 4-ik darab egy 15 soros kis latin intelem: *Tintinabulum Trypudiantium*. Memento mori. Eccl. 12. A végén: „*Johannes Posalaki*. Senex Monitor observantiae causa Superioribus appendit.“ — A 6-ik: *Strophae recreatoriae Clarissimi D. Joseffi Csúzi de summa fertilitate Hungariae*, melynek szerzője négy oldalra terjedő magyar versekben magasztalja hazánk termékenységét. A végén a másoló jegyzete: „Adamus T. Rétey descript. 1730. 3. Maji.“ — A kötet 6-ik s utolsó, de legérdekesebb költeményének hosszú

címe: „Négy száz hatvan nyoltz / Magyar / Versek / Mellyekben /
A' Céres Léányának Proserpinának / Pluto által lett el ragadtatása,
 és / Céeresnek (sic!) Proserpina keresese / utanna tett sok buj-
 dosása vegre / a Naptul lett hol létenek meg / tudása és Jupi-
 tertől! Leánya / iránt valo meg vigasztalta- / tása iratik meg. /
 A versek olvasásában gyönyörködőknek / kedvéért, mind penig
 maga szomo- / ruságának el üzéseért Rhétei / T. Ádám által.
 Anno Dni / 1732. ipso Januario.“ (*A Rhétei T. Ádám szók*
 utóbb kitörülve s a lap oldalára T. M. M. írva; a dátum
 alatt is ki van törülve egy olvashatatlan szó.) Az egész köl-
 temény különben elejétől végig ugyanazon kéz írása, mint az
 előbbiek.

A *Csalárd Cupido* s a *Palinodia* a XVIII-ik század folyamán
 többször is megjelent nyomtatásban, de a kötet többi kisebb-
 nagyobb verséről a legszorgosabb kutatás mellett sem sikerült
 megállapítanom, hogy sajtó alá kerültek volna. Pedig — úgy
 látszik — valamelyik német kompaktor tervbe vette, még pedig
 — a bejegyzett nyomdai utasítás helyesírásából és egyéb jelekből
 következől — 1735—1740. körül. Ez a kompaktor ismerhette
 a *Cupido* 1734-iki kiadását, vagy erotikus helyeitől félt, mert
 erre semmit sem írt, de a *Palinodia* régi (1695.) első kiadását
 ha ismerte is, a kézirati példányt teljesebbnek s jobbnak látta,
 ezt ki akarta adni (az 1743-iki kiadás még nem jelenhetett
 meg), mert nyomdai utasításul a cím fölé ezt írta: „hier iſt
 der Anfang“, a végére: „Endte“; a *Strophae recreatoriae*
 címe fölé: „Dieſes fombet dazü biß zu Endt“; a *Proserpina*
elragadtatása címlapján a *Négy száz hatvan nyoltz Magyar*
Versek címet kétszer áthúzta, *A' Céres Léányának Proserpiná-*
nak sor mellé oda írta: „groß“, mert ezt a sort szánta címül, a
 lap aljára pedig ezt írta: „Dieſes wirdt gedruckt biß zu Endt“.
 Az első címet (a 468 stb.) valóban helyes érzéssel törölte,
 mert fölösleges, s mert talán észrevette, hogy a másoló által
 egyenkint az egyes énekek után jól följegyzett versszakok szá-
 mának összege nem 468, hanem 466. Ki és hol tervezte a
 kiadást, bajos kikutatni, mert a terv nem valósult meg.*)

*) Az alább közölt jegyzetek szerint Rétey T. Ádám 1738—39-ben
 a dunántúli Csajágon ref. lelkész volt s könyvei — 1739. őszén bekövet-

A becses kézirati kötet, melyet a másolóról *Rétey-kódex*-nek nevezhetünk, valószínűleg 1806. körül került a kollégiumi könyvtárba. A régibb katalógusokban t. i. nem fordul elő. Mivel gr. Teleki László ez évben adományozta a kollégiumnak a Szily Sámuel némedii református lelkész hagyatékából szerzett szép könyvgyűjteményt (1000 frt. alapítvánnyal, melynek kamatai ma is a könyvtár javára fordíttatnak): nagyon valószínű, hogy ezek között volt, mert az ez után készült könyvtári jegyzékekbe már a Rétey-féle kézirati kötet is fel van véve.*) Mivel azonban a kollégiumi könyvtár kezdettől fogva leginkább hagyatéki adományokból gazdagodott, az sem lehetetlen, hogy más úton került oda, de mindenesetre a XIX. század elején.

Fontosabb ennél a másoló Rétey T. Ádám személye. A Rétey-család a pozsonymegyei Réthe községből származik: 1390.-ben három birtokos szerepel mint „nobiles de Réthe“, 1480-ban már 20-at, 1721-ben pedig 56-ot említenek az összeírások,**) de egyiknek sem T-vel kezdődik a családneve. Ha a kódex-író a Rétey név után álló T betűt a szövegben is nem írná következetesen

kezett halála után — barátjához Pápai Molnár Mihályhoz kerültek, ki ekkor *győri* iskolarektor volt. Mivel a *Palidonia* 2-ik kiadása szintén ott „Nagy-Győrben Streibig Gergely János által nyomtatott“ 1743-ban: közel fekszik a föltevés, hogy Pápai Molnár M. adta át neki a kötetet kiadás végett, mert bár ő 1740—47-ig külföldi főiskolákon járt, a kötet Streibignél maradhatott. De akkor Streibig valószínűleg kiadta volna a többi is, a *Palinodiához* (mivel rövid volt) csatolva a nyomdai utasítás szerint a *Strophae recreatoriaet* és bizonyára kiadta volna *Proserpinát* is. Ellene mond azonban e föltevésnek az, hogy ámbár igen sok egyezés van a Rétey és a győri (1743.) kiadás szövege közt, jelentős különbségek is vannak, viszont a sárospataki ref. főiskola 1727-ből való *Palinodia* kéziratának szövege majdnem teljesen egyező vele, s így — ha Pápai Molnárnak egyáltalán van köze a Streibig-féle kiadáshoz — valószínűbb, hogy vagy neki volt a sárospataki kéziratról másolata vagy mástól szerezte meg Streibig a dunántúli kéziratoktól elütő, de a sárospataki szöveggel egyező kéziratot.

*) Kiss Béla ref. főgimn. tanár és könyvtárőr szíves közlései. Szabó Balázs alsónémedii ref. rektor szíves közlése szerint Szily Sámuel 1783. dec. 23-án Tasról került Némedibe s 1805. ápr. 2-án 65 éves korában halt meg. Földváry László följegyzései szerint tanulmányait Debreczenben végezte, a hol 1772-ben senior volt.

**) Réthei-Prikkel Marián tanár családtörténeti adatai a család seniorának közlései szerint.

másképp, mint a *P* kezdőbetűt, a Prikkel család-névre lehetne gondolnunk; mert ámbár a református egyház XVIII-ik századi anyakönyveiben még nem, de 1806-tól kezdve, a midőn Prikkel Sámuel 87 éves korában meghalt, az egész XIX. század folyamán annál többször fordul elő a Prikkel név; a családnak ugyanis mindmáig több tagja él Kecskeméten. Nem volna lehetetlen, hogy az éppen 1806-ban, tehát a Teleki-adomány évében elhalt Prikkel Sámuel hagyatékából került a kézirati kötet a kollégiumi könyvtárba; de eddig sem az egyházi, sem a városi levéltár XVIII-ik századi hivatalos irataiban nem sikerült ráakadnom a Rétey T. család-névre*). A valószínűség tehát a mellett szól, hogy Rétey T. Ádám nem Kecskeméten élt és nincs köze a Prikkel-családhoz, mely különben is csak a XVIII ik század vége felé szakadt ide. Ellenben nem lehetetlen, hogy a kódex-író annak az öt Rétey-testvérnek rokona, a kiknek II. Rákóczi Ferenc az ónodi gyűlés alatt 1707. jún. 29-én kiadott adomány-levelével a báró Keglevich Ádám kezén volt Kátai-féle, öt vármegyében (köztük Pest vm.) fekvő birtokrészeket adományoz, melyeknek birtokába a jászói konvent s a fejedelem kiküldöttje még azon év nyarán be is iktatta őket.**). Ezek valamelyikének fia ugyanis — negyedszázad múlva — esetleg lehetett a kódexíró, bár a kódex több szavának helyesírása inkább dunántúli származásúnak sejteti a másolót. Egyébként ki volt, mi volt, eddig még nem sikerült kiderítenem; de bizonyos, hogy literatus ember volt: ez bizonyítja a fent idézett latin bejegyzései, ezt Gyöngyösi sok mythologiai névvel megírt költeményeinek csaknem hibátlan szövegmásolata is; költészet-kedvelését pedig eléggé bizonyítja az egész kötetnyi, gondos írással készült másolás,***) s a különben

*) Szilády Áron emlékszik, hogy egyik régebben elhalt asszonyhívének édes anyját Rétey Zsuzsánnának hívták s ez Kecskemétről származott Halasra, de már a XIX. század második felében.

**) Közölve Hornyik János. *Kecskemét város története*. IV. kötet 866. 224. l.

***) Harsányi István sárospataki ref. főiskolai tanár az Akad. Értesítő 1919. feb.—ápr. füzetében olvasván jelen értekezésem kivonatát s levélben is érdeklődve a kódex és másolója iránt, a közölt nyomokon a főiskola gazdag könyv- és kézirtattárában kikutatta, hogy *Rhétei T. Ádám* mint sárospataki togatus diák 1727. nov. 27-én subscribált s ifj. Csécsi János

elég gyenge szövetű lakodalmi vers is, mely a maga alkotása. Ez utóbbi egyúttal kétségtelenné teszi azt is, hogy a *Proserpina elragadtatása* semmi esetre sem az ő műve, s csak annyi köze van Gyöngyösi munkáihoz, mint a szintén verselgető s költészetkedvelő Gosztonyi Antalnak a maga Gyöngyösi-másolataihoz.*)

A Rétey-kódexet felfedezése után lapozgatva, bármennyire érdekelt benne Gyöngyösinek két ismert költeménye a variánsok miatt, — figyelmemet mindjárt az első lapok olvasása közben legjobban lekötötte a *Proserpina elragadtatása*. Ennek szerzője nincs megnevezve s magában az, hogy két, kétségtelenül Gyöngyösitől eredő költeménnyel együtt van egy kötetben, még nem sokat bizonyítana; de mivel ez a kettő nem a nyomtatott példányokból, hanem — minden lapon igazolhatólag — a *Cupido* az első, a *Palinodia* a 2-ik kiadás előtt készült kéziratokból van másolva, *ezekkel együtt*, tehát jó forrásból kaphatta Rétey a harmadikat is.**)

(† 1769.) följegyzései szerint 1737-ben a szerencsi ref. iskola rektora volt, 1738-ben lelkészszé lett s 1739-ben mint a veszprémmegyei Csajág község lelkésze halt meg. (Születéshelye sehol sincs följegyezve.) A könyvtárban ma is megvan Csécsi J. előadásai után 1732-ben márc. 17-től szept. 18-ig írt két nagyobb compendiuma; ezek azt mutatják, hogy Rhétei T. Ádám nemcsak szépen írt, de csinosan rajzolt és festett is. — Harsányi megállapította azt is, hogy a „Proserpina“ címlapján kitörölt Rhétei név mellé írt P. M. M. nevek Rhétei kedves barátjának *Pápai Molnár Mihály* nevének kezdőbetűi. Ez ugyanis Rhéteivel egyidőben szintén togatus diák, 1737-ben győri iskola-rektor volt; annak halála után sajátkezű bejegyzése szerint (Papae, 23-tia 8bris 1739. dátummal) hozzákerültek a Csécsi-féle compendiumok s a verses kötet is. Később külföldi iskolákra ment (1740–47.) aztán 1748-tól 1771-ig több felvidéki helyen (Tarczal—Diósgyőr) lelkészkedett. Ő is szenvedélyes versgyűjtő volt, mint Rhétei s e mellett alchymiával foglalkozott. A Compendiumok az ő hagyatékából vagy még előbb Sárospatakra kerültek; de hogy a verses könyv miképp került Kecskemétre, még földerítésre vár. Valószínűleg még életében ajándékozta valakinek (esetleg valamiképp a szintén könyvgyűjtő Szily Sámuelnek) s ennek révén került a kódex (Szilynek vagy másnak adományából vagy hagyatékából) Kecskemétre. (Harsányi kutatásait I. Akad. Értes. 1921. jan.—máj. f.)

*) A Gosztonyi-kódex részletes leírását l. *Gyöngyösi ismert és ismeretlen költeményei* cz. értekezésem (Akad. értek. a nyelv- és széptud. köréből XXII. 4. sz. 1912.) 29. s köv. lapjain.

**) Harsányi I. szíves értesítése szerint a sárospataki főiskola könyvtárában van a *Palinodiának* egy 1727-ben készült másolata, de ez nem

géről a költemény további olvasása, mert tárgya, elbeszélő modora, színes leírásai, kifejezései s kedvelt szófordulatai, könnyen gördülő versei egyszeriben felismerhetővé teszik Gyöngyösi kezét-fejét.

Nézzük mindennek előtt a költemény tárgyát.

II.

Demeter (Ceres) leányának Persephoné-(Proserpiná-)-nak elrablása az alvilág istene Aidoneus (Pluto) által majd időnkint, a tavaszi és nyári hónapokban, visszatérése a földre — az őskori görög népképzeletnek egyik legszebb s legnépszerűbb alkotása. A mythos symbolikus kifejezése annak, hogy a föld és a belévetett mag télen elhal s tavasszal újra éled; költői feldolgozása is majdnem oly régi, mint maga a görög költészet. Ókori írók már a homerosi kort megelőző időből említenek egy-két költőt, a kik hymnusokat zengtek a két istennő: az anya és Zeus-Jupitertől származó leánya tiszteletére, mint a kiknek a föld termékenységet, a gabona s a gyümölcsök és virágok áldását köszönik s már akkor meghonosodhattak az eleusisi mysteriumok is.*)

Rétey kézírása. Kértemre összehasonlítván ezt a Rétey-féle szöveg jellemzőbb helyeivel, a jelentős különbségekből megállapítható, hogy Rétey semmi esetre sem erről másolta a *Palinodiát*, hanem egy amattól különböző kéziratról. (Lehet különben, hogy az 1727-ben készült pataki példány még nem is volt a könyvtár birtokában.) Régebben lehettek ott Gyöngyösinek eredeti kézíratai s kiadott munkái is, melyeket — mint később Bessenyei Gy. — ő is hálás emlékezetül küldött meg a főiskolának, de ezek a kollégium 1671. és 1687-iki száműzetése és bujdosása idején elveszthettek. Valószínű tehát, hogy Rétey más úton, talán valamelyik gömörmegyei tanulótársától kapta a Gyöngyösi-költemények kézíratait, s bejegyzéseiből úgy látszik, csak rövid időre, mert „legtöbb dolgai középett” másolta le azokat. Egyébiránt, mint a XVIII. század folyamán széltében, Sárospatakon is nagyon kedveltek voltak Gyöngyösi munkái, főképp az ifjuság nemcsak másolgatta s olvasta, hanem idézte s utánozta is.

*) A mythos részletei csak lassan, századokon át fejlődtek, de már Hesiodos úgy szól Demeterről, mint Persephoné anyjáról, kitől Zeus beleegyezésével rabolta el Aidoneus. A fejlődés fokozatait bőven fejtegeti Walter Pater *Demeter és Persephone mythosu* cz. értekezésében. (Akadémia kiadása, 1914.).

A Demeter-hymnuszok közül egyedül a Homerosnak tulajdonított maradt fenn, de sokáig ezt is csak töredékesen ismerte a görög irodalomtörténet, míg a XVIII. század vége felé Moszkvában egy régi kódexben föl nem fedezték a teljes hymnust, melylyel azóta jóformán minden nevesebb német philologus foglalkozott*). Mint a hymnuszok általában, a homerosi hymnus is, a bevezetésben hívő áhítattal fejezi ki az ünneplő közönség érzelmeit, aztán nagyobbbrészt az ünnevelt istennők mythikus történetét beszéli el s ezek dicsőítésével fejezi be a költeményt, melyet valószínűleg a szent helyeket magyarázó pap adott elő.**)

A közel 500 sorra terjedő homerosi hymnus a 3—490. sorokban bő részletességgel mondja el, mikép rabolta el aranyos kocsiján Pluton — Demeter tudta nélkül — a bájos Proserpinát a közben, hogy leánytársaival a nysai síkságon virágokat szedegetve mulatott. Hiába sikoltozott, anyja csak akkor hallotta meg szavát, mikor már a hegyek és tenger is visszhangozták kiáltásait. Roppant fájdalom fogja el szívét s égő fáklyával kezében kilencz nap és éjjel végig bolyong a szárazföldön és tengereken, míg végre Hekate tanácsára a mindent látó és halló Helioshoz fordul, ki meg is mondja neki, hogy Pluton rabolta el leányát, még pedig Zeus beleegyezésével. Ez annyira elkésériti Demetert, hogy odahagyja az Olympost; bolyongásai közben eljut Eleusis közelébe, a hol mint öreg asszonyt Keleus király felesége felfogadja fia, a kis Demophoon dajkájává; utóbb fölfedezi magát s templomot építtet a maga tiszteletére. Mikor ez elkészül, bevonul oda s bosszúból visszatartja a magvakat a földben: nem lesz termés sehol a földön s e miatt roppant nyomorúság szakad nemcsak az emberekre, hanem az istenekre is. Zeus végre megsokalja a bajt, egymás után küldi az isteneket Demeter

*) E gazdag irodalom eredményeit kritikailag feldolgozta Ábel Jenő: *A homerosi Demeter-hymnusról* tartott akadémiai értekezésében. (A nyelvés széptud. értek. XIII. 4. sz. 1885.) A hymnust Matthaei Fr. moszkvai egyetemi tanár fedezte föl s Ruhnken leydeni egyet. tanár adta ki 1780-ban.

**) Teljes szövegét újabban Aug. Baumeister közli *Hymni [Homeric] Lipsiae* 1860. cz. kiadásában V. sz. a. (53—69. l.), bő latin nyelvű magyarázattal és Dr. Alb. Gemoll *Die Homerischen Hymnen* Leipzig 1886. cz. kiadásában IV. sz. a. 62—78. l. szintén bő német nyelvű magyarázó jegyzetekkel s az 1780-tól kezdődő Demeter-irodalom följegyzésével.

kibékítésére, de hasztalan, addig nem fog visszatérni az Olymposra s termést sem ad az embereknek, míg leányát viszont nem látja. Zeus most Hermest küldi le Plutonhoz, hogy Persephonét hozza vissza anyjához. Pluton nem ellenkezik, de előbb egy fél granát-almát tesz Persephone ételei közé, hogy újra visszakívánozzék hozzá. Ugy is történt. Persephone anyja kérdéseire elmondja nemcsak elrablása történetét, hanem azt is, hogy evett a granát-almából. Zeus izenetére Demeter mégis megnyugszik abban, hogy leánya az év kétharmad részét nála töltheti, de egyharmadát férjénél kell töltenie, mert ez a Végzet határozata. Demeter ekkor megtanítja az eleusisieket, hogy milyen titkos szertartásokkal tiszteljék őt. A földnek is visszaadja előbbi termékenységét, s így mindent elrendezve, leányával együtt fölmege az Olymposra. Boldog az az ember, kire nyájasan tekintenek s a ki látta titkos szertartásaikat, mert annak sorsa a halál után nem olyan lesz mint más emberé.

Ez rövid tartalma a homerosi hymnus elbeszélő részének, melyet az egyszerű előadásban is vonzóvá tett az ó görög „mater dolorosa” mélységes fájdalmának s a gyermeki szeretetnek rajza s át-meg áthatott a kegyeletes hála és a mystikus vallásos érzés az istennő és leánya mint az emberiség jótevői iránt.

A költői képzeletnek im ez összefoglaló s színező alkotását még jellegzetesebbé, szinte egyénibbé rögzítette a képzőművészet, midőn az istennőket s a többi szereplőt egy egy emlékezetesebb helyzetben tette szemléletessé.*)

Mindez érthetővé teszi, hogy a föld termékenységét jelképező mythos s ezzel az istennők tisztelete korán elterjedt Görögország más vidékein, utóbb az itáliai görög gyarmatokon is. Különösen a kimeríthetetlen termékenységű Siciliában s ennek is főképp Henna városában volt legnagyobb a Demeter-cultus, mint Ceres és Proserpina vagy (a kivel korán azonosították) az ósitáliai Libera

*) Pausanias szerint Praxiteles az athéni Demeter-templom számára márványból faragta ki a két istennőt. Plinius pedig két érc-szoborcsoportjáról beszél, melyek egyike Persephone elrablását, másika a Hadesbe való leszállását ábrázolta. Ezek elpusztultak, de az 1857-ben a knidosi ásatásokból előkerült három szobor máig is beszédes emléke az ókori Demeter-cultusnak. (Leírását l. Walter Pater id. könyve 145. s köv. l.)

tisztelete. Bár az eleusisi hálatinnepek a későbbi korban is fennmaradtak, Cícero tanúsága szerint a sicíliai néppel szinte veleszületik az az őshit, hogy Ceres és leánya itt születtek, hogy Sicília földjén találtak először mindenféle terményeket s hogy a hennai ligetből rabolták el Proserpinát. Cícero ugyanis, mikor a Verres elleni vádbeszédekre készült, bejárva Siciliának ezt a vidékét, megfordult Hennában is s itt szerzett mély benyomásait beszötte aztán a IV-ik beszédébe. Henna — úgy-mond — Sicília közepén, egy minden oldalról mély szakadékoktól övezett fensíkon fekszik, körülötte tó, árnyas berek és gyönyörű virágos rétek, közelében pedig egy nagy barlang, úgy hogy mindez mintegy önként adja magyarázatát annak, a mit minden gyermek tud, hogy innét rabolta el Pluto a szép hajadont s kocsiján Syracusae felé száguldva, itt hirtelen a föld alá tűnt el. Mikor Ceres leánya keresésére indult, az Aetna mélyéből előtörő lángoknál gyújtotta meg fenyű-fáklyáját s úgy bolyongta be az egész földkerekséget. Ezek a helyi emlékek — úgy-mond tovább — ősidőktől fogva mintegy megszentelték azt a földet, s ezért olyan tekintélye, olyan varázsereje volt a hennai istentiszteletnek, hogy férfiak és nők évenként messze földről sereglettek oda a két istennő ünneplésére, s nagy veszedelmek idején, bár Ceresnek Rómában is pompás temploma volt, a római papok is Hennába zarándokoltak.*)

Az istennők ez ősrégi, bensőséges tisztelete tehát a római vallásnak is részévé lett s megihlette a költőket is, köztük éppen Gyöngyösi legkedveltebb poétáját. Ovidiust, ki két nagy munkájában: a *Fastiban* és a *Metamorphosesben* dolgozta fel a Ceres-Proserpina mondákat. Ő is jól ismerte Siciliát, melynek természeti szépségei, mint a *Pontusi Levelekben* (II. 10. 21.) maga elmondja, annyira elbűvölkék, hogy hónapokat töltött a szigeten. De ifjúkorában bejárta Görögországot, sőt Kis-Ázsia városait is (Trist. II. 77. Ex Ponto X. 21.); jól tudott görögül, jól ismerte a görög irodalmat s így a Demeter-Ceres és Persephone-Proserpina mondákat első forrásokból merítette. A mít látott, hallott és tapasztalt, azt munkáiban még kiegészítette saját leleményével

*) Cícero in Verrem Lib. IV. c. 48 49.

és kiszínezte ragyogó tollal írt rajzaival. Mint római költő, a monda színhelyét természetesen Siciliába helyezi. A *Fastiban**) a naptár áprilisi emléknapi során (7-ikére) előbb Ceres érdemeit s a tiszteletére rendezett játékokat és az áldozás módját mondja el, majd a 417-ik sorban rátér Proserpina elrablásának történetére. Gyönyörű leírást ad Henna környékéről, a hol a bájos Proserpinát virágszedés közben lepi meg Pluto. Mint az elbeszélés kezdetén, a továbbiakban is a homerosi hymnus nyomán halad, csak hogy részletezőbb és színezőbb; a leányát kereső Ceres itt is megfordul Eleusisban s betér Celeus házába is, de ez nála nem király, hanem a mesék öreg szegény embere, ki egy csomó száraz gallyat s makkot meg szedret visz haza, midőn a „búbánat kövén” pihenő Ceressel találkozik, a kit lányával együtt szívesen invitál szerény kunyhájába. Ceres aztán összebarangolja az egész — Ovidius korában ismert — világot: keletre Arábiáig és Indiáig, nyugatra a Rhenus és Rhodanus folyókig, míg végre itt is a mindent látó Heliostól (Sol) tudja meg a leányrabló nevét; de míg Homerosnál Jupiter küld hozzá követet, hogy megengesztelje, itt, mélységes fájdalomában maga Ceres keresi fel Jupitert: elégtételt s lánya elrablójának megbüntetését kérve tőle. Jupiter igyekszik őt megnyugtatni; a kibonyolítás aztán a granát-alma meséjével és Jupiter ítéletével — megint a homerosi nyomon halad.

A *Metamorphoses*ben más keretet ad Ovidius az elbeszélésnek.***) Pallas, ki eddig Perseust kísérte, tőle elválva visszatér a Heliconra, a hol aztán a Musák azzal mulattatják, hogy az istenek átváltozásairól énekelnek. Ezek közé van beszöve Ceres és Proserpina története, mely hymnusszerűen azzal kezdődik, hogy a Musa magasztalja Cerest, mint az emberek jótevőjét s felfohászkodik, vajha méltóan tudná őt megénekelni. E bevezetés után a 346-ik sorban kezdődik az elbeszélés, mely indi-
tékaiban leleményesebb s így Proserpina elrablása megokoltabb,

*) *Fastorum Libri* IV. versus 389—620. — Ovidius munkáinak idézésénél itt és alább is mindenütt a *Publii Ovidii Nasonis omnia opera*. Gott. Erdmann Gierig — N. E. Lemaire Parisiis 1822.-féle latin jegyzet-
tekkal kitűnően commentált kiadást (I—IX. 1—2.) használok.

**) *Metamorphoseon Libri* V. versus 341—661.

mint a *Fastiban* vagy a homerosi hymnusban. Jupiter a Giga-sokkal vívott harczában Typhoeust az Aetna roppant sziklái alá vetette, s mikor ez megmozdul, s homokot és lángot lövel vad szájából, hegyeket és városokat dönt romba. Plutó attól fél, hogy ha ilyenkor megnyílik a föld, s a szakadékon behatol a napfény, ettől nagyon megijednek az alvilágban reszkető árnyékok. Hogy ezt a veszedelmet elhárítsa, fekete lovaktól vont szekeren kijön a földre s óvatosan megvizsgálja Sicilia alapzatait s meggyőződik, hogy egyetlen helye sem ingadozik. Az Eryx hegyén tartózkodó Venus meglátja a kóborló Plutót s felbztatja szárnyas kis fiát, hogy nyilazza meg s ébreszsen benne szerelmet Proserpina iránt, mert különben ez is Pallas és Diana sorsára jut s maholnap teljesen elvész a szerelem mindenható ereje, mely eddig az isteneket is lebirta. Cupido szót fogad, s kiválasztván egyik legszebb vesszejét, Pluto szívébe lövi. Következik a hennai liget leírása s a virágszedés, miközben megjelenik Pluto s szerelemre lobbanva, elragadja a sikoltozó Proserpinát és száguldó lovain a háborgó földtől forró mocsarakon át Syracusae mellett eltűnik vele az alvilágban. Itt most (a 409. verstől) hosszasan elmondja Cyane, Arethusá, a Syrenek s mások átváltozásait, aztán Ceres és Proserpina történetét körülbelül úgy fejezi be, mint a *Fastiban*, egészen a homerosi hymnus kiengesztelődéseig, azzal, hogy Ceres ismét visszaadja a föld termékenységét.

Gyöngyösi jól ismerte Ovidius mindkét munkáját, de őt a Ceres-féle mythikus anyagból a symbolikus vonatkozások és mysteriumok nem érdekelték, hanem legfeljebb maga a kalandos monda, mely tele van érzelmes helyzetekkel, változatos színhelye pedig szinte kínálkozik a festői leírásokra; olyan motivumok ezek, melyek őt egyéb munkáiban is nagyon vonzották. Mint később eredeti munkáiban legszívesebben egy-egy szerelmes pár (Wesselényi és Széchy Mária, Kemény János és Lónyai Anna, Thököly és Zrinyi Ilona) regényes házasságát énekelte meg: ifjabbkori munkáiban, mint a *Daedalus temploma*, *Család Cupido* szint' ilyen tárgyakat szeretett feldolgozni, sőt az ilyen kalandos történetek versbe-foglalására, mint a *Chariklia* bizonyítja, még öreg korában sem sajnálta a fáradságot.

A Ceres-Proserpina mondat fő részeiben már régen ismer-

hetten, de sem Ovidiusnál sem más költőnél nem talált hozzá elég részlet-anyagot. Annál kedvesebb lehetett előtte egy kései római költőnek, a Kr. utáni IV-ik század végén virágzó Claudius Claudianusnak *Proserpina elrablásáról* szóló költeménye. Claudianus, mint udvari költő sokat írt magas pártfogói viselt dolgairól (De consulatu Stilichonis, De bello Getico, In III—IV. et VI-tum consulatum Honorii Augusti, Laus Serenae Reginae s több panegyris és epithalamium stb.), melyekben áradozó dicséretekkel magasztalja őket. Mindezeknél tárgyilagosabb s méltán legjelesebbnek tartott költői munkája a *De raptu Proserpinae* című, melyben a két Praefatióval együtt I—III. könyvre osztva összesen 1170 hexameteres sorban énekli meg Ceres és Proserpina történetét: összefoglalva a régi mondai anyagot úgy a mint ősidőktől a nép száján s az irodalomban és képzőművészetek útján kialakult, megtoldva s kiegészítve a saját leleményével vagy legalább egységes mesébe fonva, melyet szebbnél-szebb leírásokkal díszített s az anyai és gyermeki szeretet gyengéd megnyilatkozásaival tett vonzóvá. Találón mondja róla Walter Pater,*) hogy „a régi istenek e késői hívének lelke, abban a már forduló ponton levő világban, megnépesült mindazon szépséges alakokkal, melyeket a mythologia szült, s melyek ekkor már feledésbe készültek merülni. A latin irodalom ez utólobbanásában, mely azon isten-alakok alkonya után lángol fel s éppen mielőtt hosszú éjszakájuk elkövetkeznék, mind elvonulnak előttünk ez alakok költőnk verseiben, a legélesebb tisztaságú rajzzal, akárcsak egy valóságos körmenet alakjai.”

Annál nagyobb kár, hogy a költemény nincs befejezve; a III. könyv utolsó soraiban (438—448.) ugyanis a költő csak éppen megkezdte Ceres bolyongásainak elbeszélését, s így még legalább egy, esetleg két könyvnek kellett volna következnie, hogy a monda hátralévő részeit elmondja, ezek azonban vagy elvesztek, vagy el sem készültek.

Gyöngyösi, a kit már Ovidius fényes leírásai és elbeszélései is bizonyára gyönyörködtettek, ujjonghatott örömeiben,

---

*) Walter Pater *Görög tanulmányai* közt Demeter és Persephone mythosa (Akad. kiad. 1914.) 137. l.

midőn Claudianus munkái kerültek kezébe, s ezek közt *Proserpina elrablását* olyan teljességben s olyan szerkesztésben és előadásban olvashatta, a hogyan őt mindenkép legjobban érdekelte. Nem régen, 1650-ben jelentek meg Claudianus költeményei új kiadásokban;*) nagyon valószínű, hogy ezek valamelyikét olvasta, s talán az első benyomások hatása alatt mindjárt hozzá is fogott a költemény feldolgozásához. Ennek megállapításával különben alább foglalkozom.

III.

Gyöngyösi költeménye, a *Proserpina elragadtatása*, egészben véve Claudianus és Ovidius költeményeinek szabad átdolgozása: a mese szövése, a cselekvések indítékai s egész menete Claudianus nyomán halad, Ovidius a leíró részletekben s az elbeszélés teljessé tételében szolgál forrásul. De jóllehet sűrűn találhatók egyes kifejezések s egész sorok, melyek a latin szövegnek csaknem szó szerinti fordításai, Gyöngyösi korántsem ragaszkodik mindenben eredeti forrásaihoz: sok kisebb-nagyobb részt elhagy, így a vallásos vonatkozásokat, az istenek olympusi gyűlését, az Aetna kitörését, az istennők ruházatának leírását stb., viszont értékes részleteket tud hozzátenni a magáéból is, főképp a leírásokban és az érzelmek festésében. Ezek a részletek új fordulatokkal párosulva újszerűekké teszik a monda régi részleteit is, az előadás és költői nyelv sajátosságai pedig és bizonyos magyaros vonatkozások szinte eredeti szint adnak a költeménynek.

Gyöngyösi költeménye egy „Előljáró beszéd“-ből és öt részből áll, compositiójában két egyenlő részre tagolódva, úgy hogy az I. (111. vsz.) és II. (100. vsz.) részben *Proserpina elrablását* s az alvilágba vitelét, a III. (119. vsz.), IV. (56. vsz.) és V. (66. vsz.) részben Ceres bolyongásait, keservét és kiengeztelődését beszéli el. Az I. és II. rész egészen megfelel

*) Cl. Clavdiani quae exstant. Ex emendatione Nicolai Heinsij *Amstelodami*. Typis Ludovici Elzevirii. 1650. (Kis 32-ed rétű s stereotyp nyomású kiadás, finom metszésű címképén Pluto három-lovas kocsiján vágtat, karjai közt *Proserpina*, oldalt egy vízi *nympha*.) A másik: Cl. Clavdiani scriptoris praeclariorissimi qua' exstant *Caspar Barthivs*-emendauit et animaduers. etc. illustravit. *Francofurti*. 1650.

Claudianus I. és II. könyvének, ennek III. könyve Gyöngyösinél a III. és IV. részbe van foglalva, az V. részhez Claudianus III. könyve végén már alig 40 sort talált, a többihez Ovidius munkáit használta forrásul.

Mint Claudianus, Gyöngyösi is „Előljáró beszéd“-del vezeti be a költeményt, de ez tartalmilag teljesen más, mint Claudianus két *Praefatiója*,*) s Gyöngyösi eredeti alkotása, magában foglalva a költemény megírásának alkalmát és indítékát. Szép csillagos este volt, s titokzatos csendesség borult a földre: az Echo sem zengett, a vizek is lassúbb zúgásokkal folytak. A költő is lenyugszik s mély álomba merülve látja, hogy Nymphák kíséretében Musák jönnek házába: mindenféle hangszer a kezökben, s zenélve, táncolva, vidám csevegéssel mulatnak; őt is felszólítják, hogy szívéből bút-bánatot kivetve, mulasson velük. E szókra fölserken álmából, s ajtaja előtt káprázatos ragyogásban Apollo várja áldásával, felszólítván őt, hogy írja le versekkel: Pluto mint gyulladott szerelemre, hogyan ragadta el Proserpinát, aztán ennek siralmait és anyja keserveit. A költő tehát kéri Musáját, hogy szálljon le a Parnassus hegyéről s hagyjon fel a bágyadt szomorúsággal.

E hangulatos s egészen a tárgyhoz illő bevezetés után az I. részben mindjárt hozzáfog az elbeszéléshez, úgy mint Claudianus. Míg a homerosi hymnusban Zeus beleegyezésével megokolás nélkül történik a leányrablás, Ovidius, mint láttuk, legalább külsőleg okolja meg azzal, hogy a hatalmára féltékeny Venus önként nyilazza meg Plutót, a kit eddig bús alvilági élete s a szerelmi vágy nem nyugtalanított. Claudianus s utána Gyöngyösi is emberibb motivumból indul ki, midőn a házasodás vágyát kelti fel Plutóban s e miatt szomorú magányában oly elégedetlenné teszi, hogy ez elkeseredésében már-már Jupiter ellen támad a fölfegyverzett Furiákkal; Lachesis tanácsára mégis lemond tervéről, s előbb Mercuriust küldi Jupiterhez kemény izenettel, ha nem teljesítené kérélmét. Jupitert sérti ugyan az izenet, de meggondolja a dolgot s a maga és Ceres

*) Az alábbi hivatkozásoknál mindenütt a *Claudi Claudiani Opera Omnia*—recensuit N. L. Artaud. Parisiis, colligebat N. E. Lemaire 1824.-féle latin jegyzetekkel kitűnően commentált kiadást (I—II. 1—2.) használalom.

leányát, a szép hajadonná serdült Proserpinát jelöli ki neki feleségül — ezek tudta nélkül. (1—44. vsz.) Ceres eddig féltő gonddal nevelte egyetlen leányát, s bár sok kérő versengett kezéért: királyok, főrendek, sőt az istenek közül is néhányan, Ceres ellenállt az ostromnak, mert „mások példáján vagyton tanulása.” Hogy nyugodtan mehessen Phrygiába, leányát Trinacria (Sicilia) egyik gyönyörű völgyében erős sziklavárba rejti el, s őrzésével Proserpina öreg dajkáját bízta meg egy sereg Nymphával. Maga aztán elbúcsúzik a szép földtől, hűségéért bőséggel áldva meg, s a szelek szárnyán Ida hegyére megy, a hol temploma van s nagy tisztelettel ünneplik. (45—79. vsz.)

Jupiter mindezt látván, Ceres távollétét használja fel terve végrehajtására. Megbízta tehát Venust Pluto megnyilazásával és Proserpina törbe csalásával. (80—86. vsz.) Venus amazzal végezvén, Pallas és más szüzek kíséretében Proserpinát keresi fel erős várában. Ez éppen gyönyörű himzésén dolgozik; a mikor csikordul az ajtó s Venus lép be kísérőivel. Proserpina nem tudván mire vélni a látogatást, szűzies zavarában :

Ortzája pirosult, mosolyog ajaka,
Egy mást rakosgatván, hajlik szép dereka,
Ég, tüzesül s villog sima szép homloka.
Azonban setétül s gyászos az éttzaka. (108. vsz.)

Az éj leszálltával Pluto — „égvén szerelem tüzében” — Jupiter parancsára elindul Sicília felé, de vele mennek a Furiák is, a kik már előre örülnek a másnapi praedának. (109—111. vsz.)

Ezzel végződik az I. rész. Mindez megvan Claudianus költeményében is, de ennek 286 hexameteres sora Gyöngyösinél 111 négysoros alexandrin versszakra telik, mert előadása részletesebb, körülíróbb. A mit a latin költő sokszor csak egyetlen sorban és mondatban fejez ki, azt a magyar két-három hasonló értelmű sorral vagy éppen egész versszakkal fejezi ki; Lachesis például Claudianusnál (I. 55—67.) 13 sorban mondja el figyelmeztetését Plutónak, Gyöngyösi ezt (I. 11—16. vsz.) 6 vszakra szélesíti ki; Pluto Claudianusnál (I. 89—116.) 28 sorban mondja el panaszát s adja meg erélyes utasításait Mercuriusnak, Gyöngyösinél ugyanezt (I. 26—39. vsz.) 14 vszakban fejezi ki, mert

— magyar közönségnek írván, — itt is, másutt is többször betold olyan magyarázatot, a mi Claudianus szövegében nincs meg, de a költő tudja Ovidiusból vagy másunnét. Ez átírások közben néha az is megesik, hogy a szöveget félreérti, így midőn Sicilia természeti szépségeinek és az Aetna veszedelmes környékének leírása után Sicilia hegyfokairól és az afrikai tenger háborgásáról szól (Claud. I. 145—150. Gyöngyösinél I. 61. vsz.), a hol — hogy csak az utolsó sort említem — azt mondja: „*Itt veszett népe is régen Gaetulusnak*“, holott Claudianusnál a „*Hinc laetrat Gaetula Thetis*“ annyit tesz, hogy: *Egyfelől a gaetuliai tenger üvölt* (dühöng) s háborgásával megrendíti a lilybaei földnyelveket. Claudianus—Ovidiust (Metam. I. 27, s köv.) követve természetbölcséleti alapon írja le, (illetőleg Proserpinával így varratja ki) a világ alakulását; Gyöngyösi nagyjából ezt is átveszi (I. 95—105. vsz.), de midőn Claudianus aphoristikus mondatait körülírja, itt-ott szintén jelentősen eltér az eredeti szöveg értelmétől, így midőn a 104. vszban azt mondja, hogy Proserpina *unalommal* és *kedvetlenül* fog az alvilág kivarrásához, holott Claud. (I. 264—66.) azt mondja, hogy az alvilág árnyainak kivarrása közben olyan előérzet lepi meg, hogy egyszerre könnyekre fakad. („*Nec defuit omen, Praescia nam subitis maduerunt fletibus ora.*“)

Mellőzve azokat a helyeket, a hol viszont Gyöngyösi rövidíti vagy egészen elhagyja az eredeti szöveg egyes kisebb részeit, még két olyan betoldást említek, a mi az ő előadására különösen jellemző. Claudianus (Pluto beszédében I. 89—116.) csak éppen megemlíti, hogy Amphitritét Neptunus öleli, Proserpináról is csak annyit mond, hogy viruló szépségű hajadonná serdült, de Gyöngyösi nem tudja megállni, hogy amannak szépségét egy (I. 33.), Proserpináét meg éppen hat (I. 44—49.) vszban ne részletezze, a mikre különben alább még visszatérek.

Proserpina törbe ejtése az I. részben jól elő van készítve; a végrehajtás mindkét költőnél a II. részben foglaltatik. Ennek elején Claudianus (II. 1—70.) megemlítvén a vészjósló jeleket, egyenkint felsorolja a Henna felé induló Venus és Proserpina kíséretét s részletesen leírja valamennyinek ruházatát is. Gyöngyösi mindezt mellőzve, egyenesen a dologra tér. Az álnok Venus, tervét titkolva, már kora hajnalban únszolja Proserpinát, hogy menjenek kertjébe s ott rózsabokrétát kötve s a reggeli

szellőtől üdülve mulatozzanak. El is indulnak kísérőikkel s a mint Henna kies völgyébe érnek, imádkoznak az istenekhez: Venus Jupiterhez fordul, hogy teljesítse Pluto kívánságát (erről egy szó sincs Claudianusnál, de az ellentét fokozására igen helyén van Gyöngyösinél), Proserpina pedig mitsem sejtő ártatlansággal Zephyrushoz fohászkodik (II. 6—12. vsz.), hogy kedves fuvallásával harmatosítsa virágait s hozzon el a tömjén-erdőkből „minden szép szagokat“, hogy kertje legszebb legyen s „a nagy istenek szép csemetéivel“ s a Nymphákkal, kedvükre mulatozhassanak. Zephyrus teljesíti kívánságát. Következik a főjelenet: a virágszedés (minden forrásban s Gy.-nél is körülbelül egyformán), miközben Pluto és pokolbeli népe nagy zúgással és lármával elragadják Proserpinát. Csak Pallas kel védelmére s mindkét költőnél (Cl. II. 214—222. Gy. II. 29—35. vsz.) kemény szavakkal pirongatja Plutót s már fegyvert ragad ellene, de Jupiter leintíja őt; Pallas engedelmeskedik, de figyelmezteti Jupitert, hogy ez a pártfogás mennyi bajt fog még okozni. (Cl. II. 234—246. Gy.-nél elég röviden II. 39—41.)

Proserpinát ezalatt „szörnyű kiáltással“ viszik a Fúriák, hiába stránkodik s hiába fordul keserves panaszával Jupiterhez: hogy inkább hányt volna rá tüzes kénköveket, hogy nincs irgalom atyai szívében; mily nehéz lesz majd túrnie az alvilági rabságot s nem látnia édes anyját; átkozza Venust, kinek tanácsára virágokat szedett s esengve kéri anyját, hogy hagyja ott Ida hegyét és szabadítsa ki elrablója kezéből. (Cl. II. 247—272., Gy. II. 42—56. vsz. többször szószerint, néha: 44. betoldással s 48—53. Pr. jövőendő szomorú életének bő rajzával.) Proserpina a fájdalomtól egészen elhal „gyenge személyében.“ (51. vsz Gy. önálló betoldása.) Ez a fájdalom Pluto kegyetlen szívét is meg-
hatja s vigasztalni kezdi a lánykát: ne fogyassa magát szörnyű félelmekkel s őt se szomorítsa; nagyobb lesz ott méltósága s maga sem lesz méltatlan férje, mert ő is Saturnus fia s ura az alvilágnak; más fényét látja majd itt a nap-, hold-, csillagoknak, bámulni fog az Elysium gyönyörű mezein, s mily jók, kegyesek, igazak a lakói! Ott harmatosabb és illatosabb a növényzet, üdítőbb a Zephyrus is. Mindez az ő birtoka lesz, király és koldus, minden rendű és rangú ember neki fog hódolni, lesz udvari cselédsége is bőven! (Cl.-nál ez a 277—306 ban, Gy.-nél

az 59—76-vszban ugyanazon eszmemenettel, de bőbeszédűbben, egész új vszakok — mint a 61—2. — közbeszövésével.)

Gyors ügetéssel végre elérkeznek az alvilágba: Pluto elől lépked délczegen, utána csendesesen vezetik Proserpinát, az Elysium leányai rózsákat hintenek eléje, az „asszonyi rend biztató szókkal vigasztallja“; általános öröm és vigadozás támad: Phlegeton tüzes folyama élénkebb, Erebus nyögései megszűntek, Ixiont sem kínozza kereke, Titiust sem marja kányája stb., a földön megszűnt a halál, Charon sem vár lelkeket. E közben lenyugodott az Elysium napja, megvetik a menyasszonyi ágyat s Pluto mellé fektetik Proserpinát, drága superláltal betakarják és sok jó kívánsággal árasztják el őket. (Cl. 307—372., Gy. nél 77—100. vsz., az utolsó felében tetemesen meghővítve.)

A II. rész mind Claudianusnál mind Gyöngyösinél sokkal elevenebb és drámaibb, mint a homerosi hymnus és Ovidius elbeszélése. Pallas pirongatása s ezzel a leányrablás megakadályozása megvan ugyan Ovidiusnál is, de akkor, midőn Pluto már Syracusaehez érkezik vágató szekeren s nem is Pallas, hanem Cyane Nympha szidalmazza, hogy Ceres megkérdezése nélkül ragadja el lányát, a helyett, hogy illendően megkérné; de Pluto szóra sem méltatja a Nymphát s eltűnik Proserpinával. Ovidius Proserpina siránkozásáról is mindkét munkájában csak ennyit mond:

Illa quidem clamabat: Io, carissima mater,

Auferor! — (Fast. IV. 447—8.)

— — *Dea territa moesto*

Et matrem et comites, sed matrem saepius, ore

Clamat. — (Metam. V. 396—398.)

A többi Claudianus leleménye, de az érzelmes helyzeteket igyekszik Gyöngyösi még jobban kiaknázni s az alvilág helyszínrajzát is teljesebbé tenni. Mily bájos pl. Proserpina könyörgése Zephyrushoz, mily megható a hajadonságát s ifjú örömeinek elvesztét sirató leány bús elégiája s ennek hatása alatt mily gyöngéd Pluto vigasztalása s mily föllengős alvilági otthonának magasztalása és végül mily bizarr kép az alvilági lakók örömeinek kifejezése!

Bár Gyöngyösi mindentitt Claudianus nyomán halad, érdekes, hogy mi módon igyekszik eredeti szint adni elbeszél-

lésének és leírásainak. Már az I. részben is pl. Proserpina sicíliai lakóhelyének rajza egészben megfelel Claudianus leírásának (I. 235—243.), de egy-két részlet hozzáadásával Gyöngyösi a magyar mesébeli királyok várát állítja elénk. (I. 91—94. vsz.) Proserpina kéréiről szólva nem elégszik meg azzal, hogy — Claudianus után — isteni kéréket említ, eléje teszi, hogy „királyok és főrendek” is kéretik kezét, s Ceres egyebek közt azért sem adja oda lányát senkinek, „Mert mások példáján vagyon tanulása;” Proserpina is — fiatal lány létére — nagyon tapasztalt lesz, mikor (II. 50. vsz.) sorsán keseregve, így sóhajtozik:

„Jaj, ez hamis világ dolga így változik,
Bolond, a ki ebben élni kívánczik;”

a nászmenet és nászjeji előkészület pedig, valamint a jókívánságok bő áradata (a II. r. végén) oly magyaros ízű, akár csak egy XVII. századi magyar úri ház lakodalmi szokását olvasnók.

A III. rész elején Claudianusnál (1—65.) Jupiter összehívhatja a kisebb-nagyobb isteneket; miután rangjuk sora szerint elhelyezkedtek, beszédet intéz hozzájuk, hogy az aranykorban a természet mindent önként adott az embernek, de így az eszes ember restté vált s állatok módjára élt, azért, hogy szorgalmukat fölkeltsé, majd Ceres megtanítja őket a földművelésre, ha leányát sok keresés után újra fölleli; de megesküszik, hogy mennykövel ütteti azt, a ki elárulja neki, ki volt Proserpina elrablója. Ezt a 65 sornyi bevezetést Gyöngyösi egészen elhagyja (később alkalmilag csak röviden említi Jupiter szigorú tilalmát) s mindjárt azon kezdi az elbeszélést, a mi Claudianusnál is következik, hogy az alatt, míg lányát elrabolják, Ceres Ida hegyén mulat; egyszerre azonban rossz sejtelmei vannak, melyek álmáiban is nyugtalanítják. Egyszer azt álmodja pl. hogy lánya valami sötét börtönben sínlődik s neheztelve hányja szemére, hogy őt elhagyta s kérve-kéri, hogy jöjjön el érte s szabadítsa meg lánczaitól. Fölébredvén örül, hogy mindez csak álom volt, de nappal sincs nyugta s Cybelének is elpanaszolja aggodalmait, végre is a szelek szárnyán hazafelé indul s útközben is aggódik, mint a madár, mely a fatetőn hagyta kicsinyeit, míg maga élelmet keres. (Cl. 66—152., Gy. 1—50. vsz.)

Végre hazaérkezik: mindenütt csend és üresség; megta-

lálja leánya pókháló-lepte himzését s meghatva csókolgatja; majd ráakad leánya öreg dajkájára, Elektrára, s száz kérdéssel ostromolja, hogy ki okozta ezt a nagy szerencsétlenséget. Elektra a földre hull bágyadt erejében s végre sok únszólásra részletesen elmondja Venus és társainak látogatását, a virágszedést, mikor egyszerre nagy sötétség lett, rút szarvas állatok megragadták Proserpinát s szekerükön elvitték. Az istenasszonyok elmentek s az ég újra kiderült, de vasszín lepte el a füveket, minden virág elfonnyadt s a vizek kiszáradtak. Cyane is holtan feküdt a virágok közt, pedig ő mindent megmondhatott volna, mert Proserpina mellett állt, de keservében vízzé változott, a többi Nympha pedig ijedtében szétfutott. (Cl. 153—259., Gy. 51—119. vsz.)

Gyöngyösi itt is nyomról-nyomra Claudianust követi, a minthogy a korábbi forrásokban mindezekről alig talált valamit. Ovidiusnál: Ceres, a mint rémülve hallja a lányát kereső Nymphák siránkozását, magán kívül siet Hennába s mindössze ennyit mond: „Me miseram! filia — ubi es?” (*Fast.* IV. 456.), aztán zilált hajjal rohan a mezőre, keresi Proserpina lábanyomát s felkutatja az egész tengerpartot. A *Metamorphoses*ben ennyi sincs Ceresről, hanem mindjárt bolyongásait kezdi rajzolni (438. s köv. s.) Claudianus ellenben — s utána Gyöngyösi — beláttat az anya lelkébe, a hol sejtésekből, álmokképekből és külső jelekből növekszik nyugtalan izgalma. Ezek a monologok (Gyöngyösinél kissé hosszadalmasan) nemcsak előkészítik, de megszólaltatják az anyai aggodalmat, mely aztán kínos fájdalommá fokozódik, midőn a dajka elbeszéléséből is csak annyit tud meg, hogy Venus volt a baj szerzője, de még nem tudja, ki volt leánya elrablója.

Claudianus még a III. könyvben folytatja a további cselekvény elbeszélését, de Gyöngyösi új részbe, a IV-ikbe foglalja a folytatást. Ceres nagyon elbúsul a történeteken s „mint a kölyke-vesztett párducz” ront-szaggat, ő is nagy haraggal (Cl. *furiato pectore*) támad az égiekre: Adják vissza gyermekét, hiszen ő sem akárkí, hanem „Saturnus és Cybele leánya. Mit használ a tiszta kegyesség, ha itt már mindenkinek Venus parancsol s előle nem rejthette el az ártatlan Proserpinát! Keserű panasza után könyörögve kéri őket, hogy legalább azt mondják meg: hová

lett a leánya? elszenvedti, a mit a Fatum szabott rá, megígéri, hogy nem fogja visszaragadni, ha megláthatja őt. (Cl.-nál III. 270—311., Gy.-nél IV. 1—26. vsz., de a 21—23. vsz. önálló bővítmény.) De az égiek — Jupiter tilalma miatt (Cl.-nál a III. 55—65.) — mindnyájan hallgatnak s látszólag érzéketlenek Ceres panasza és siralma iránt. (Cl. III. 260—311., Gy. nél IV. 1—28. vsz. helyenkint szószerint, máskor bőbeszédűen). Mikor ezt látja, elhatározza, hogy maga indul lánya keresésére. Hegyet-völgyet bejárva eljut az Acis folyóhoz, melynek partjain a fákon függnék Jupiter legyőzött ellenfelei. Rettenetes hely, de Ceres bátran odamegy, kezdi szabdalni a fákat s keresi azok odvaiban leányát. Majd az Aetna tetejére megy, nem gondolva a veszélyre, mely ott környezi. (Cl. III. 312—406., Gy. IV. 29—53. vsz. többé-kevésbé egyezően.) Az Aetna kitörését e helyen mellőzi Gyöngyösi, valamint folytatólag Claudianus 407—437. sorait is, mert ezt a következő V-ik részben alkalmasabban fogja felhasználni. A IV-ik részt tehát azzal fejezi be, hogy Ceres *megpihen* az Aetna tetején (Cl.-nál azért megy oda, hogy meggyujtsa fákláját) s aztán három szép versszakban (54—56. vsz.) rajzolja, hogy nap-nyugtával az egész föld népe nyugovóra tér. Ez egészen önálló részlet, melyről nincs szó Claudianusnál, de Gyöngyösinek jó érzéke van az ilyen hangulatkeltő helyzetek rajzához.

Claudianus a III. ének végén (438—448.) csak éppen jelzi Ceres bolyongásának kezdetét, s ezzel — befejezetlenül — véget is ér a költemény. Gyöngyösinél tehát az V-ik rész egészen saját összeállítás. Anyaga ugyan a mese befejezéséhez készen volt a mythikus mondában és Ovidius feldolgozásában, itt használja fel Claudianusnak főntebb kihagyott sorait is, de mindezt saját leleményével ügyesen tudja egészszé szőni.

Az V-ik résznek mindjárt bevezetésében (1—6. vsz.), mely szorosan a IV-ik rész végéhez kapcsolódik, szemléletes leírását adja a hajnali ébredésnek, (l. alább a 28. l. idézve); aztán Ceres hosszú monologja következik (7—26. vsz.), Claudianus alapján (III. 407—430.), de bővebben szólaltatva meg Ceres anyai fájdalomát: az emberi sors mulandóságáról, elvesztett boldogságáról, magára hagyatottságáról szőtt gondolatait, a midőn az istenektől elutasítva, már nem tudja, hol keresse leányát s kit kérdezzen felőle. Elkeseredésében megátkozza Siciliát, mely nem

tudta megvédeni Proserpináját; aztán útnak indul: a repülő szelekkel feljárja a középtenger vizeit, majd Lybiát, Arábiát és Indiát, aztán nyugatra a szárazföldön a Rhenusig és Rhodanusig, Italiában a Padus és Tiberis vizéig (Ov. *Fast.* IV. 565—572.), sőt (Gyöngyösinél) a Tiszát, Dunát, Drávát szép Pannoniában (30. vsz.) — minden helyet megvizsgál, de lányát sehol sem találja. Ekkor „az egekben mégyen,“ hogy a csillagoktól kérjen tanácsot, végre a mindent látó Naptól megtudja, hogy Pluto ragadta el lányát a megholt lelkek segítségével. (Ov. *Fast.* IV. 575—584. Gy.-nél 35—40. vsz.)

Ezt hallván Ceres, haragra gerjedve megy Jupiterhez s elpanaszolván a rajta és leányán esett sérelmet, Pluto megbüntetését s lánya visszaadását követeli. Jupiter csendesíteni igyekszik Cerest, hogy „a nagy szerelem egybe szerkeztette mindkettőt“ (Ovid. *Fast.* 597: „Jup. hanc lenit, factumque excusat amore“) s nincs is okuk szégyenleni a vőt (Ov. id. h. 598: „Nec gener est nobis ille pudendus“), mert mint neki az ég, Neptunusnak a tenger, úgy jutott sors által Plutónak a pokol. De ha ragaszkodik lánya visszahozatalához, nem bánja, föltéve, hogy Proserpina nem ízlelt meg ott semmit. (Ov. id. h. 601—604.) Elküldi hát Mercuriust az alvilágba, a ki csakhamar meg is hozza a hírt, hogy Proserpina „nagy kívánságában pomagranát alma három szem magvában részesült“ Ceres keserves könnyhullatások közt hallja ezt s elhatározza, hogy inkább lemond az égi lakásról s lemegy a pokolba, csak hogy együtt lehessen a lányával. De Jupiter visszatartja s kegyesen úgy ítél, hogy Ceres sok búsulása, fáradságos bolyongása és könnyhullatása feledtetéseül Proserpina hat hónapig az égben legyen, s aztán az év másik felében ismét lemegy Plutóhoz. Ceres ezen felvidul, kalászkoszorút tesz fejére, s a föld is visszakapja termékenységét (Ov. *Fasti* 585—618.), Gyöngyösi pedig így végzi a költeményt (66. vsz.):

Meg jött az aratás kellő idejében,
Triptoleinus takart bő buzát tsűrében,
Minnyájan egy másnak voltanak kedvében,
Én is már meg állok munkámnak végében.

Bár a kibonyolításnál Gyöngyösi ragaszkodik Ovidiushoz, érdekes, mikép fejlődik nála drámaibbá a cselekvény. Mint

főntebb láttuk, a homerosi hymnusban a lánya elvesztése miatt haragos Demeter szörnyű inséggel sújtja a földet: Zeus egyre-másra küldi hozzá a követeket, de csak lánya felhozásával s a Végzet akaratával tudja valahogy kiengesztelni az anyát; Ovidiusnál már maga Ceres keresi fel Jupitert, elégtételt és a leányrabló megbüntetését kérve s Jupiter csak kimagyarázásokkal tudja megnyugtadni a haragos Cerest. Claudianus előbb a fájdalmában megtört anyát mutatja be s ezt a részletet Gyöngyösi még jobban kidolgozza. A mint Ceres az Aetna tetején révedezve gondol vissza az egykori boldog napokra, mikor minden öröme, büszkesége szép leánya volt: ennek elvesztéseért mélységes fájdalmában már nem is Jupitert, hanem magát vádolja, ki nem hallgatott lánya kérésére s „ellenségeinek prédájául“ hagyta magára, s a kit ezért fogadtak az istenek is oly részvétlenséggel. Ez a kínzó önvád a büntetése, ezért vezekel még tovább is vándorútjain, s csak akkor gerjed fel haragja, mikor megtudja, hogy saját testvére, még pedig Jupiter akaratából rabolta el lányát. Megtört szíve mégis megbékél a változhatatlan helyzettel, csak hogy visszakapja lányát s legalább félévig újra együtt lehessen vele. Így alakult ki — már Claudianusnál — a görög-római mythos, a „fájdalmas anya“ történetévé, kinek minden öröme, boldogsága a gyermeke, érte minden fáradságra kész, minden megalázást és szenvedést elvisel, s hogy visszanyerje, mindenkinek megbocsát.

IV.

Gyöngyösinek — eredeti munkáiban — nem erős oldala a compositio s a jellemzés; de itt ezek is jobban sikerültek, mert forrásaiban, kivált Claudianus költeményében, kész helyzeteket és élesen megrajzolt jellemeket kapott; ezeket csak ki kellett egy-két vonással egészítenie, a helyzeteket részletesebben megrajzolni s személyeinek örömét és fájdalmát helyzetüknek megfelelően megszólaltatnia. Mindezekre Ceres és Proserpina története igen hálás alkalmakat nyújtott s Gyöngyösi nem is mulasztotta el azokat felhasználni. Leírásai és érzelemfestései itt is legszebbek s annyi rokonságot mutatnak egyéb munkáinak hasonló helyeivel, hogy elég ezeket emlékezetbe idéznünk, hogy azonnal ráismerjünk szerzőjükre.

Ilyen rokonságot mutat mindjárt az „Előljáró beszéd” vagyis a cselekvény tulajdonképeni megindítása előtt a hozzá-kezdés módja, a Musa invitálása s a propositio — a *Murányi Vénus-* és *Kemény János emlékezetének* bevezetésével; csakhogy a *Proserpina elragadtatásában* a vigadozó Nympháknak álomképbe szövésével és Apollo megjelenítésével egészen a klasszikus gondolatkörben marad.

Még érdekesebbek a *leírások*. Gyöngyösi minden munkájában szereti hőseinek külsejét lerajzolni, a nőknek pedig szépségét magasztalni; még ha fordít, (mint pl. a *Paris Helenának* cz. 42—43. vsz.-ban) akkor sem tudja megállni, hogy közbe ne szúrjon néhány ilyen vesszakot, így itt is az I. 33. vszban Amphitrite szépségéről:

Amphitrite, a szép Néreus Leánya,
Ki szebb mint erdőknek sűrű borostyána,
Vele fejér hattyuk 's mezők tulipánya
Nem ér, Neptunusnak lett ragadománya.

Ilyen részletesebb leírások a *Murányi Vénusban* (II. 143. 282—289.) Széchy Mária, *Kemény J. emlékezetében* (I—I. 45—48.) Lónyai Anna, *Thököly és Zrínyi Ilona házasságában* (65—73.) Zrínyi Ilona, a *Daedalus templomában* (V. 2—4.) Ariadne, az *Igaz barátság tükörében* (V. 25—32.) Florentina és (csaknem szószerint ismételve) Philomela szépségének rajzai a *Csalárd Cupidóban* (III. 25—32. sőt kéziratban még négy vsz.) melyek többé-kevésbbé rokonok, de az özvegy asszonyoké mégis más mint a lányoké.*)

Méltó párja ezeknek az isteni származású Proserpina rajza:

I. 45. Céresnak nem vala ennél több magzattya,
De ennek az egynek volt oly ábrázattya,
Mint mikor a szép nap az homályt oszlattya
És azt akarki is kedvessen láthattya.

46. Fekete szép szeme, szép piros ortzája,
Nem felette sovány sem kövér pófája.
Ábrázattya kerek, szép kitsinded szája
Koszoruban kötött arany színű haja.

*) L. ezeket idézetekben egymás mellé állítva *Gyöngyösi összes költem.* (Régi M. Költők Tára 1914) I. k. 500—501. l.

47. Nem felette magos szép kartsu állása,
Majd egy rosát terem gyönyörű szőlása,
Violákat nevel mindenütt járása,
Igaz gyöngyel rakott dereka hajlása.
48. Arany színű palást vállait bé fedte,
Mellye kerületit Clarissal fűzette,
Kartsu derekához karjait fel vette,
Gyakran mosolygásra ajakait szette.

Még meglepőbb a *hajnal leírásának* rokonsága, sőt egyezése *Proserpina elragadtatása* V. 1—6. és a *Murányi Venus* II. 1—6. vsz.-ban. Mindkét helyen az ének kezdetén van, mindegyik éppen hat versszak s mindegyik a hasadó hajnal színes pompáját, az ébredő s a hajnalt énekkel köszöntő madarakat, a pásztorokat, az állatok és emberek munkába állását rajzolja, s mindkettő azzal végződik, hogy Musáját a költő is munkája folytatására serkenti. Ime a kettő egymás mellett :

- A) 1. Azonban Phosphorus el jött tsillagával
Hírdetni az hajnalt fénlő világával,
Noha Céresnek volt szomorúságával,
Mert néki utazást okozott magával.
2. El jött az Hajnalis utána színessen,
Láng szín palástat vett magára díszessen,
Annak alsó részét ki veté szélessen,
Lengedezett kedves szellője élessen.
3. Éneklő Patsirták ezt mingyárt követték,
Pásztorok nyájokat friss fűre vezették,
Italokat vadak harmatokrul vették.
Mindenek álmokat ásítva le tették.
4. El multak az égen a fényes tsillagok,
Vidultak a fákon harmattal zöld ágok,
A szép madaraknak örvendő vígságok,
Hajnali idővel lévő multságok.
5. A sok szép virágok mindenütt ujjultak,
A rósabokrokron nyílt bimbók vidultak,
Rólok szép tsepekkal az harmatok hultak,
Mindenek el hagyott munkájokhoz nyultak.

6. Kelly fel te is Musám álmodbul másokkal,
Magadat mulattasd kezdett írásokkal,
Ird le Céres mint ment nagy utazásokkal
'S Proserpinájáért volt melly sírásokkal.

(*Proserpina elragadtatása.*)

- B) 1. Az üdő éjjeli gyászát le-vetette,
Piros hajnal-szinben magát öltöztette,
Szép arany hajait rosákkal hintette,
'S reggeli szellőnek folyni eresztette.
2. Nap-keletrűll magát emeli vigadva,
Teként minden felé szeme mosolyodva,
Megyen az setétség előtt szaladva.
S' az Tengeréken túl vagy on már haladva.
3. Fel-derüle az ég, s-szép világosság lén,
Álom-űző szellőt az nyugalom vén,
Ásitó pillantást az szem-is férre tén,
S' fel-serkent pásztornak nyájánál gerjed szén.
4. Járom alá hajtyák az ökrök nyakokat,
Kezdik szarándokoc el-hagyott uttyokot,
Vjittyák madarak fákon notájokot,
Az béres szolgálk-is fogják munkájokot.
5. Kiki dolgához lát, s-nincsen henyélésben,
Erdei vadak-is indultak menésben,
Az fel-virat napnak szép tündöklésében,
Halak-is örülnek vizek mélységében.
6. Te-is azért Musám, serkeny-fel ezeckell,
Indülly Parnassusban az szép nap-kelettel,
'Pegasus kuttyából mosdgyál fris vizeckel,
S' láss kezdet munkádhoz nem álmos szemeckel.

(*Murányi Vénus.*)

Hasonló egyezést látunk mindkét költeményben, a *nap-nyugtával* beálló *csend* és *nyugalom* szemléletes s hangulatkeltő leírásában: *Proserpina elragadtatása* IV. 54—56. és *Murányi Vénus* I. 192—194. vsz. Mikor Ceres bolyongásai közben eljut az Aetna tetejére, ráesteledik:

- A) 54. Azomban a Pásztor haza hajtá nyáját,
Szántó az ekével viszi taligáját,
A munkás más napra hadta a munkáját,
Setétség borítá Aetna hegye táját.

55. El ment a szép napfény és annak helyében
Hesperus érkezett ragyogó színében,
Noha Bánottal volt Ceres a szívében,
De nyugodott ő is Aetna tetejében.

56. A titkos étszaka vala halgatásban,
Az egész föld népe édes aluvásban,
A nappali munka után nyugovásban,
De Ceres többnire volt csak vigyázásban.

(*Proserpina elragadtatása*)

Az „előálomkori időt“ pedig így rajzolja Gyöngyösi:

B) 192. Az nap szállot vala nagy Oceanumra,
Nyugosznac az ökróc holnapi járomra,
Vigyázása után szem hajlot álomra,
Az nappali munka dőlt nyugodalomra . .

194. Az egész föld táját nagy csendesség tartya.
Kiki fárasztását holnapra halasztja,
Az egy Wesseléni hogy magát fárasztja,
Éjjel sem nyughatik, csak Muránt forgattya.

(*Murányi Vénus.*)

Bizonyos, hogy egy fő s egy kéz munkája mindkét leírás; a szemléletben és helyzetekben, a gondolatmenetben s a kifejezés módjában annyi egyezés van, hogy lehetetlen észre nem vennünk azt a családi rokonságot, mely a költők műveit ép oly felismerhetőkké teszi, mint a képzőművészek alkotásait.*

Gyöngyösi költészetének főereje a leírásokon kívül főképp az *érzelmek festésében* nyilatkozik. A *Proserpina elragadtatása* erre — mint a tartalom ismertetésénél láttuk — bő alkalmat nyújtott, s bár e helyeken nagyobbbrészt Claudianust követi, annyira átérzi maga is a helyzeteket, hogy nem elégszik meg a latin szöveg szabad fordításával, hanem többször bőbeszédű áradozássá válik előadása. Arany Gyöngyösi leírásairól találóan

* Idézhetnők még *Proserpina varrását* (himzését) is, melylyel különféle változatban Gyöngyösi munkáiban szintén gyakran találkozunk, ilyen Ariadne himzése a *Daed. templ.*-ban (IV. 108—118. vsz.), Lónyai Anna keszkenőjének leírása a *Kemény J. emlékezetében* (I—V. 18—27. vsz.) s ilyen *Proserpina elragadt.*-ban (I. 95—105. vsz.), mely — mint főntebb láttuk — Claudianus átírása ugyan, de némely része önálló betoldás.

jegyezte meg, hogy mintegy „feladatokat“ tűz ki maga elé; ugyanígy jár el a lyrai helyzetek érzelmi kirajzolásában is; ilyen helyek, midőn Proserpina leánysága örömeit siratja s Jupiterhez könyörög, hogy szabadítsa meg az alvilági lelkek rabságából („Egy leány bús elégiája kénytelen férjhez-menetele előtt“), vagy a midőn Cerest rossz sejtelmek kinozzák („Egy anya aggodalma leánya eltűnésén“), majd maga-megalázásával könyörög az istennőknek, hogy szánják meg fájdalmát s mondják meg, mi sorsa lett leányának („Egy előkelő anya kálváriája leánya keresésekor“) s végül midőn az V-ik részben (7—27. vsz.) vezeklő fájdalmát szólaltatja meg; ez a monolog a legönállóbb rész is az érzelmi rajzok közt. Ceres — visszatekintve egykori boldog életére — így kesereg a sors változandóságáról:

10. — így vagyon dolga e világnak,
Mindenek adattak változandóságnak,
Akként vagyon sorsa mint veszendő ágnak,
Több hely adattatik a szomorúságnak.
11. Én is mult időben fel magosztaltattam,
Sok vri rendektől mert udvaroltattam,
Kedves Leányomért nagy bötsbe tartattam,
'S ez drága kintsemmel edgyütt áldottattam.
12. Ah! Kedves Leányom, drága vigasságom,
Mind első, — utolsó fénlő boldogságom,
Nem látom személlyed, van szomorúságom,
'S érted éjjel-nappal való fárodságom.
13. Ah! Lelkem vigsága, díszes ékességem,
Énnekem Anyádnak valál kevésységem,
Nyugalmam, örömem, minden egésségem,
Nem tsügged irántad mostis szivességem stb.

V.

Befejezésül még csak a költemény nyelvének: a szófordulatoknak, kifejezéseknek, hasonlatoknak rokonságára akarok rámutatni, melyek annyiszor ismétlődnek Gyöngyösi egyéb költeményeiben, hogy ezek a bizonyítékok végleg eldöntik Gyöngyösi szerzőségét.

Proserpina szépségének leírását már láttuk, íme a rajzolás módján kívül néhány egyező s rokon kifejezés is:

(Proserpinának) volt olly ábrázattya,
Mint mikor a szép nap az homályt oszlattya. (Pros. elrag. I. 45.)

(Széchy Mária is olyan) ábrázatban
— mint mikor Titán fel-gyön nap-keletrül
's az homályt el-űzi minden szögletekről. (Mur. Vénus. II. 284.)

(Florentinának is) Vénus képét visel vidám ábrázattya,
Két piros ortzája az homályt oszlattya,
Mint a' fel-kelő nap, olyan személyében. (Igaz baráts. V. 25 - 26.)

Vagy a kegyetlenség kifejezéseiben :

Oh nintsen kegyesség Atyai szivedben,
Szív helyett kemény kő hever a mellyedben. (Pros. elrag. II. 45.)

Lakozik mellyedben szív helett keménség. (U. o. III. 18.)

— Tigrisektől, hiszem, nem születlett,
Sem sárkány tejétől fel nem neveltettél. (U. o. III. 21.)

Az Ovidiusból fordított *Paris Helenának* cz. heroida betoldott eredeti versszakai egyikében (81. vsz.) így ír :

Tigris volt az Anyád, atlól születlettél,
méreg s-sárkány-tejet ömlő helyett ettél,
merő fene-vadak között neveltettél.

A *Murányi Vénusban* pedig (II. 72.) Wesselényi levelében így ír :

De vad Lybiában, tudom nem születlett,
S-fene-természetet, mint Tigris, nem vettél,
Szived helyett kemény aczélt sem neveltél.

Az *Igaz barátságban*. (Act. IV. 39—40.) ismét így ír :

Kemény kő-szikla lett szív helyett mellyedben,
Irgalmatlan Tigris vad természeteden.

A *Kemény J. emlékezetében*. (III. I—33.):

Nem keresztyén anya tején neveltetett.
Hanem caucasusi Tigristől született,
Mellyében szű helyett kemény ércz tétetett.

Mikor Vénus és társai udvarolnak körüle, szemérmes zavarában :

(Proserpina) *ortzája pirosult, mosolyog ajaka,*
Egy mást rakosgatván hajlik szép dereka,
Ég tüzetül 's villog sima szép homloka. (Pros. elrag. I. 108.)

Széchy Mária is, mikor Wesselényi első levelét olvassa:

Elpirul s-láttatik lenni merő lángban; (Mur. Vénus II. 133.)

Mikor pedig elszenderül (u. o. 143):

rosák mosolyognak gyenge orcájában.

Philomelának is a *Csalárd Cupidóban* (IV. 30.)

Orczája rosás kert, lilium homloka,
Mint a sugár czédrus, olly karcsú dereka.

A különböző himzések teirésában: Proserpina *patyolatra varrja formálását* (I. 96.), Lónyai Anna is *patyolaton formállya* a varrott vizeket (Kem. Ján. I—V. 19—20.) — Proserpina *tsuda eszességgel és ritka mesterséggel* készíti munkáját (I. 103.), Ariadne *tzifra varrása is igen mesterséges* (Daed templ. IV. 112.), Lónyai Annáé is *elmés és mesterséges munka* (Kem. Ján. I—V. 20—27.) — Proserpina is, mint Ariadne és Lónyai Anna különös kedvvel és ügyességgel hímezi a tenger vizét s a vízpartot (I. 99—101., Daed. templ. IV. 113—116., Kemény J. I—V. 19—20.)

Feljebb láttuk már a hajnal ébredését s a nap nyugtával beálló csend és nyugalom leírását; ezek is egymás változatai, ismétlődő vagy rokon kifejezésekkel és szófordulatokkal.

Hosszadalmas idézetek elkerülése végett még csak néhány olyan sajátos kifejezést és szót említek, a melyek Gyöngyösi egyéb munkáiban is sűrűn előfordulnak. Ilyen a *dűl* és *megdűl* felülmúl, meg-vagy legyőz értelemben:

(Jupiter fiainak) *számok ezereket dúlnak* (Pros. elr. I. 35.)
 (Mercurius) *Szárnyaival minden szeleket meg dula.* (U. o. 40.)
 (A szegfűvek) *Egyéb virágokat szagokkal meg dultak.* (U. o. II. 15.)
Menésével minden szeleket meg dula. (U. o. III. 45.)
 (Lónyai Anna gyűrűjének) *kövei küzködnék az égi tűzekkel,*
Dűlják azokat is ragyogó fényekkel. (Kem. J. I—V. 13.)

Ilyen Gyöngyösi kedvelt hasonlata a koczka-vetésről:

Kész is volt volna itt ő (Plutó) viadalt tenni . . .

Vagy vakot vagy hatot Márs kotzkáján tenni (Pros. elrag. IV. 50.)

Vagy hat fordul vagy vak, fogott az koczkához. (Mun. Venus III. 276.)
(Márs) koczkája hirtelen vakot hoz. (Kem. J. II—II. 9.)

Elvárom a sorsnak vagy hatját vagy vakját. (U. o. 22.)

Majd megvállik, kinek vet vakot a' kotzka. (Igaz baráts, XV. 1.)

és még sok helyütt.

Proserpina elragadtatásában: Boreás fagyfaló szelével—ront mindent erejével (I. 18.); az *Igaz barátságban* is :

Mitsoda tenger ez, kit nem háborgat szél,

A' nyarat sem tudnák, ha nem fagyalna tél. (I. 43. és 62.)

Nem fagyfal sokáig az hideg özvegység. (Kem. Iános I—III. 35. és
[III—V.32.]

A *Pros. elrag.* ban: (Pluto) — nagy meg indulása *Enyhődött* 's hirtelen leve el mulása (I. 20.); *Kemény J.*-ban is: Asszonya keserve *megenyhődik* jobban (I—III. 27.); *enyhődik* mérge (u. o. II—IX. 38.)

A *Pros. elrag.*-ban: szíveket *sebhető* nyilak (III. 92.), a *Murányi Vénusban*: Cupidótul érted *sebhető* szivemben (II. 297. és még I. 9. III. 251.); *sebhetett* szív (Kem. Ján. I—III. 54.), *sebheti* szívét. (U. o. II—IV. 10. és III—I. 44.)

Utalnom kell végül a költeménynek nemcsak tárgy-, hanem érzelemfestő szebbnél-szebb hasonlataira, egyszer közőszók nélkül gyorsuló, másszor párhuzamos képekkel szélesen rajzoló, a szükség szerint itt élénk. amott szemlélődő előadására, s könnyen ömlő, hangzatos verselésére. Legyen szabad mindezekre még csak egy példát idéznem; az *Előljáró beszéd* első két vesszakát, a hol — a költemény kezdetén — az éj nyugalmit ekkép rajzolja :

1. Fel volt sátorozva az éj setéttsége,
Noha csillaginak ragyogványok ége,
Titkos volt az idő 's volt nagy tsendessége,
Nappali dolognak szakat volt mind vége.

2. Nyugodott az erdő a sok fa-szálokkal,
A vizek is folytak lassúbb zugásokkal,
Az Echo sem zengett sok kiáltásokkal,
Magam is le nyugvám végtére másokkal. stb.

E sorok utóbb visszacsengenek lantja húrjain a *Kemény J.* emlékeztetének elején (I—I. 19—20.):

19. Mint csendes idején a vak setétségnek,
Barmokat nyugtató éji csendességnek,
Jöllehet tüzei a magos kék égnek
Minnyájan csillagzó fényességgel égnék.

20. Mégis a Phosphorus az hajnal-emelő,
A többinél bővebb ragyogvánt viselő . . stb.

Valóban a *Proserpina elragadtatását* senki más nem írhatta, mint Gyöngyösi. Költői dictiója még nem oly fejlett, mint a *Kemény János emlékezetében*, többször a *Murányi Vénusét* sem éri el, mert lépten-nyomon észrevehető, hogy első fogalmazvány, melyet — nem szánván kiadásra — később sem javíttatott; e miatt többhelyi darabos is, de mindamellett, hogy elég latinos kifejezés kerül tolla alá, egészben előadása s nyelve magyaros.

A költemény iratása idejét azonban nemcsak stílusából, hanem egyéb körülmények számbavétele alapján lehet csak megállapítanunk.

Főntebb láttuk, hogy Claudianus műveinek igen jeles új kiadásai jelentek meg 1650-ben: egyik Amsterdamban, a másik Frankfurtban. Az a kérdés, mikor és hol juthatott Gyöngyösi ezekhez, vagy valamelyik régibb kiadáshoz. Külföldi könyv akkoriban két csatornán át jutott el hozzánk: vagy a külföldi iskolákon járt diákság hozta haza (könyvkedvelő főurak és tudósok megbízásából, vagy e nélkül is) vagy Bécsből, az itt járt emberek útján. A XVII. század közepéről két nagyobb családi könyvtár eredeti katalógusa maradt fenn: egyik a költő Zrinyi Miklósé 1662-ből,*) melyben sok latin és olasz költői munka mellett megvan Claudianusnak is egy Heinsius-féle kiadása (év nélkül, csak ezzel a jelzéssel: Liber novus), de e könyvtárhoz Gyöngyösi nem férhetett; a másik a Rákócziak sárospataki könyvtáráé 1658–60-ból, mely nem teljes ugyan,**) de mivel a jegyzékbe vett munkák csupa theologiai és történet-földrajzi tárgyuak, lehet, hogy Claudianus nem is volt meg benne. Ha

*) Közzölte: Die Bibliothek des Dichters N. Zrinyi. Wien, 1893. Verl. v. S. Kende.

**) Harsányi István: A Rákóczi-könyvtár és katalógusa. M. Könyvszemle 1913—16. évf.

mégis megvolt valamelyik régibb vagy újabb kiadása, azt esetleg olvashatta Gyöngyösi, mert az 1650—53. években maga is ott tanult, de a költeményt akkor még mint kezdő verselő alig tudta volna úgy megírni, a hogy ránk maradt. Az sem lehetetlen, hogy az irodalom-kedvelő nádor könyvei közt akadt Claudianusra, bár Wesselényi inkább kedvelte a magyar könyveket. Ha itt sem, akkor legkésőbb pozsonyi és bécsi tartózkodása idején ismerhette meg a hírneves római költő műveit, mert a magyar *Proserpina elragadtatásának* előadása és nyelvi sajátosságai arra mutatnak, hogy legtöbb valószínűséggel a *Murányi Vénus* és *Kemény János emlékezete* közt, vagyis 1664—1674. táján, közelebbről 1669—1671 körül készült.

A Musa invitálása, a költemény részeinek beosztása, leíró és érzelemrajzoló helyeinek rokonsága mind ezt bizonyítják s erre az időre utal a címlapon és az *Előljáró beszédben* említett „szomorúsága és bánata“ is, melyeknek elűzéseért írta a költeményt. Ez a szomorúsága és bánata elég nagy volt, mikor özvegygé lett úrasszonya, Széchy Mária, — „holmi temondák miatt“ — Murány várából elküldvén, a kis Balogvár kapitányává nevezte ki (1668. dec. 28.). A nádori udvar régi fénye, zajos élénksége ugyan megszűnt már, a nagyasszonyt már ezer gond és politikai zaklatás nyugtalanította; de Gyöngyösi évek óta nagyon megszokta már a murányi vidám társaságot s Balogvárban kétszeresen érezhette nemcsak a magányosság csendjét, hanem a kegyvesztett udvari ember száműzetésének keserveit is, éppen mint mestere Ovidius Tomiban. Ha tehát már ekkor ismerte Claudianus költeményeit, akkor dolgozhatta fel, ennek „*De raptu Proserpinae*“ című szép s ekkori hangulatának nagyon megfelelő költeményét — „a versek olvasásában gyönyörködőknek kedvéért, mind pedig maga szomorúságának elűzéseért.“

Ha pedig csak később jutott kezéhez Claudianus, akkor is volt elég szomorúsága, de ideje is versírára. Úrasszonya ugyanis, fél év sem telt bele, újra kegyeibe fogadta „szegény remete szolgáját,“ ki még ezután mutatta meg igazi hűségét, mikor az özvegy národné feje fölött egyre tornyosultak a bajok; 1670. augusztus havában Murány elfoglalása után Balogvára is az ellenség kezére, Gyöngyösi pedig börtönbe került, honnét csak a primás és más pártfogói segítségével szabadult ki, s

ezentúl állandóan asszonya mellett volt, hogy ezerféle ügye-baja intézésében segítségére legyen. 1671. elején elkísérte Pozsonyba, a hol a felségsértési perek folytak, s együtt szenvedték végig az izgalmakat, melyeket az üldözött hazafiak bebörtönözése vagy kivégzése keltettek lelkökben. Június elején vele ment Bécsbe is, a hol Wesselényinét egy vendéglőben tartották szigorú őrziset alatt, mignem „asszonyának s mellette nyomorgó szolgáltnak nagy vigasztalására*) deczember elején ütött a szabadulás óraja. Ez idő alatt, főkép Bécsben, volt elég ráérő ideje a könyvesboltok körül érdeklődni s olvasgatni meg irogatni is. Szomorúsága s bánata sem volt kisebb mint Balogvárában.**)

A költemény megírásával bizonyára elérte nemcsak azt a célját, hogy maga megvigasztalódott, hanem azt is, hogy annak olvasásával másokat gyönyörködtetett, mert *Proserpina elragadtatása*, bár ifjabbkori munka, első fogalmazásában is méltán sorakozik Gyöngyösi legjobb alkotásai mellé.***)

*) Gyöngyösi levele Andrassy Miklóshoz Bécsből 1671. decz. 1-én. (Thaly: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irod. történetéhez* I. Toldalék: Gyöngyösi levelei. 310. l.)

**) Gyöngyösi a következő években (1673–75.), a mikor már Andrassy Miklós szolgálatában állott, ennek ügyes-bajos dolgaiban is többször megfordult Bécsben (l. *Gyöngyösi I. ismeretlen levelei* cz. értekezésem az Irod. tört. közl. XXIII. 1. sz. 1913.); de ekkor rendszeren csak egy-két napot töltött a császárvárosban s hónapokig úton lévén, olvasgatásra s írásra kevés ideje maradt ugyan, de tudjuk, hogy a *Murányi Vénust* is „nagyob részről *úton* s-sok értetlen Csöcselék kiáltásával *zaygó szállásokon* írta;” csakhogy az írásnak ez a módja ezúttal már azért is bajos lett volna, mert állandóan kéznél kellett tartania Claudianus vagy Vergilius könyveit is.

*) A *Proserpina elragadtatása* Gyöngyösi *Összes költeményei* II-ik kötetében (Régi Magyar Költők Tára) fog megjelenni, a jegyzetekben a forrásokra való részletesebb utalással s a nyelvi sajátságoknak s Gyöngyösi egyéb munkáiban található más egyezéseknek bővebb összeállításával.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVÉRE.

A M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága elhatározta, hogy a fenti címen kiad egy művet, a mely a magyar nyelvtudomány és philologia tudományos eredményeit összefoglalja oly módon, hogy a munka a felsőbb oktatás céljait is szolgálhassa. A mű három kötetre fog terjedni, ezek közül az első kötet a magyar, a második a finn, a harmadik a többi rokon nyelvekkel foglalkozik. Az első kötet terjedelme körülbelül 60 nyomtatott ív lesz; e kötet szerkesztői *Gombocz Zoltán*, *Melich János* és *Németh Gyula*, tartalma a következő: 1. Nyelvtörténeti módszertan. Irja: *Gombocz Zoltán*. 2. A magyar nyelvtudomány története. Irja: *Melich János*. 3. A magyar nyelvhasználat története. Irja: *Pápay József*. 4. A rokonnyelvek és nyelvek. Irja: *Pápay József*. 5. A magyarság története és műveltsége a honfoglalásig. Irja: *gróf Zichy István*. 6. A honfoglaláskori Magyarország és a magyarság elhelyezkedése. Irja: *Melich János* és *Hóman Bálint*. 7. Ethnikai csoportok. Irja: *Bátky Zsigmond*. 8. A magyar nyelvm emlékek. Irja: *Jakubovich Emil*. 9. Legrégibb nyomtatványok. Irja: *Melich János* és *Jakubovich Emil*. 10. A magyar nyelvjárások. Irja: *Horger Antal*. 11. A magyar szókészlet forrásai: I. A magyar nyelv eredeti szókészlete. Irja: *Szinnyei József*. II. A magyar nyelv oszét jövevényszavai. Irja: *Melich János*. III. A magyar nyelv török jövevényszavai. a) Bolgár-török jövevényszavak. Irja: *Gombocz Zoltán*. b) Kazár-besenyő-kún jövevényszavak. Irja: *Gombocz Zoltán*. c) Oszmánli-jövevényszavak. Irja: *Németh Gyula*. IV. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Irja: *Melich János*. V. a) A magyar nyelv latin jövevényszavai. Irja: *Melich János*. b) A magyar nyelv neo-latin (ó-francia, olasz, új-francia, oláh) jövevényszavai. Irja: *Melich János*. VI. A magyar nyelv német jövevényszavai.

Irja: *Thienemann Tivadar*. VII. Zsidó, cigány jövevényszavak.
Irja: *Tolnai Vilmos*. 12. A magyar jövevényszavak más nyelvekben. Irja: *Melich János és Tolnai Vilmos*. 13. A magyar tulajdonnevek. Irja: *Pais Dezső*. 14. A magyar nyelv fonetikája. Irja: *Gombocz Zoltán*. 15. A régi magyar írás története. Irja: *Németh Gyula*. 16. A magyar helyesírás története. Irja: *Melich János*. 17. A magyar nyelv történeti hangtana. Irja: *Melich János*. 18. A magyar nyelv történeti alaktana. Irja: *Szinnyei József*. 19. A magyar nyelv történeti mondattana. Irja: *Gombocz Zoltán és Klemm Antal*. 20. A magyar nyelv aesthetikája. Irja: *Zolnai Béla*. 21. A magyar irodalmi nyelv története. Csoportnyelvek. Irja: *Trócsányi Zoltán*. 22. A magyar irodalom története 1600-ig. Irja: *Szinnyei Ferencz*. 23. A magyar népköltészet. A népköltési gyűjtemények története. Irja: *Horger Antal*. 24. A magyar verselés története. Irja: *Négyesy László*. 25. Szólások. Irja: *Tolnai Vilmos*. 26. A nyelvújítás története. Irja: *Szily Kálmán és Tolnai Vilmos*. 27. A magyar mythologia irodalma. Irja: *Tolnai Vilmos*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének I. kötete az 1921. év végén jelenik meg. Előfizetési ára 500 korona (bolti ára több lesz). Előfizetni (az alulírott főtítkári hivatalnál) a mű megjelenéséig lehet.

Budapest, 1921. június hava.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA.